

OSVRT NA TERMINOLOGIJU I POIMANJE DUALNE PRIVREDE

Ivan Cifrić
Filozofski fakultet, Zagreb

U zadnjih desetak godina vrlo značajno se povećala literatura koja obrađuje probleme krize kapitalizma. Jedno od shvaćanja koje se u tom periodu razvilo jeste shvaćanje o postojanju dualne privrede kao alternative problemima koje su izazvali i izazivaju ekonomski rast i tehnološki razvitak.

Autor u svom članku na sistematičan način prikazuje terminologiju koja se razvila u literaturi na Zapadu i probleme koji iz toga proistječu, kao i različite dualizme vezane za sam pojam »dualna privreda« (ekonomija).

Iako se dualizam danas predstavlja kao ekonomska alternativa (osobito u rješavanju problema nezaposlenosti) on ima svoje kritičare osobito u feminističkim i lijevim orijentacijama na Zapadu.

I sam autor prihvaća dualnu privredu kao »racionalno« rješavanje ekonomskih teškoća, ali smatra da na osnovama industrijalizma to rješenje može »posegnuti« još više u sferu čovjekovog »vlastitog rada i života«: s jedne strane »kolonizacijom« industrijskog sistema u tu sferu, a s druge strane prevođenjem te sfere u industrijski sistem.

Od prije desetak godina nije se obraćala osobita pažnja na fenomen dualne privrede (li kako se već različito naziva). To ne znači da ona nije postojala ili da se o tim problemima nije u različitim kontekstima pisalo. No, u posljednje vrijeme se mnogo više teorijski raspravlja, pa se može reći da postoji upravo mali boom u literaturi o tom fenomenu čovjekovog života i rada.¹

Industrijsko društvo postaje »totalno društvo«. Njegova kolonizacija sve više prodire u čovjekovu privatnu i intimnu sferu života. Danas je

svako selo postalo potencijalni »bezblični« grad. Javlja se paradoks da gradovi čuvaju svoju »osobnost« gotovo jedino »konzervativnim ponašanjem«. Industrijsko društvo je »društvo zaposlenih« u kojemu su nezaposleni građani »druge klase«. Slobodno vrijeme je postalo latentno radno vrijeme.

Fenomen dualne privrede (ekonomije) vezan je uz shvaćanje rada i njegovih različitih oblika egzistiranja u društvu. Ovisno o aspektima shvaćanja rada i njegove vizije — u užem ili širem smislu, manje ili više pozi-

tivistički ili kritički, sociologijski ili više ekonomijski, odnosno psihologijski — mogu se uočiti i različita shvaćanja u pojmovnom i terminološkom smislu fenomena dualne ekonomije. U ovom prilogu smo nastojali upravo kratko i informativno navesti neke značajnije kontroverze u terminološkom i pojmovnom smislu, kako bi se pokazala »lepeza« upotrebe različitih termina i shvaćanja dualizma u suvremenom industrijskom društvu.

Marx je u svojim radovima razlikovao nekoliko aspekata shvaćanja pojma »rad«. Tako na primjer može mo razlikovati društveni rad (društvena proizvodnja) i individualni rad na bazi razlikovanja položaja rada na tržištu. Individualni rad je rad pojedinca čiji je rezultat konkretan proizvod s upotrebnom vrijednosti, za razliku od apstraktnog rada čiji je rezultat roba s prometnom vrijednosti. S druge strane se kod Marxa može uočiti shvaćanje rada kao radne snage ili pak rada u smislu čovjekove djelatnosti.

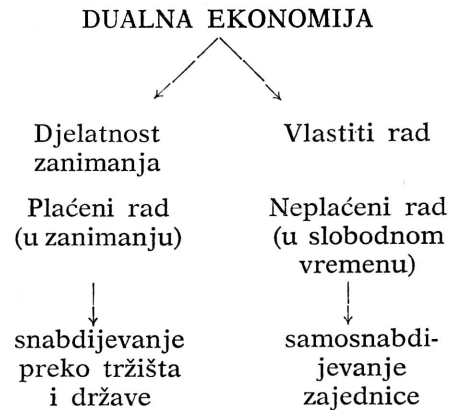
U svakodnevnom životu neko društvo najčešće percipiramo kao cjelinu, a time i njegovu privredu, ekonomiju, kao cjelovitu djelatnost. Manje nam je pojmljivo da se u nekom društvu mogu razlikovati barem »dvije privrede« (ekonomije) — prvo ona o kojoj se najčešće govori i piše, od koje se očekuje napredak u društvu, a koja karakterizira neko društvo ili čak epohu. Međutim sasvim je uočljiva i »druga polovica« društvene ekonomije o kojoj se često piše onda kada se govori o negativnim aspektima društvenih odnosa, o marginalizaciji ili segmentarizaciji u društvu. Kad govorimo o onoj prvoj tada mislimo na onaj rad čovjeka koji ima neke specifične društvene karak-

teristike za razliku od rada u »dru- goj polovici« ekonomije. Na bazi razlikovanja karakteristika rada može se razlikovati i karakteristika određene ekonomije (privrede): »rad zaposlenog« i »vlastiti rad«. »Rad zaposlenih« jeste onaj rad koji bi Marx nazvao »najamni rad«, tj. plaćeni rad, otuđeni rad, rad koji je vezan uz čovjekovo »stalno« radno mjesto i radno vrijeme, za profesiju. To je rad koji možemo nazvati »bezličan rad«, ali funkcionalan u podjeli rada. Taj rad često smatramo izvorom umora, monotonije. Često bismo od njega »pobjegli«. Nasuprot njemu postoji neplaćeni rad, koji nam pričinjava često veliko zadovoljstvo, a kojim isto tako stvaramo nešto novo po vlastitoj mjeri, pomažući susjedima ili prijateljima, razvijajući svoj hobi preko vikenda. Katkada i taj rad može biti ne samo indirektno već i direktno uključen u kućni budžet, što znači da njegovi proizvodi mogu donositi i financijske koristi, ali on nije njima primarno namijenjen. Ovaj rad nazivamo »vlastiti rad«. Ova dva rada — »rad zaposlenih« (Erwerbsarbeit) i »vlastiti rad« (Eigenarbeit) čine zapravo cjelinu našega rada. Prvi je nužan, potreban (u ekonomskom smislu) radi naše egzistencije a vezan je uz društvo, poduzeće i sl. Drugi je vezan uz zadovoljstva, ličnu ili porodičnu »nuždu«, osobe ili malu zajednicu. Jednostavnije je deskribirati pojmove, mnogo je teže formulirati **odnose** među njima. Oni nisu jednostavno funkcionalni, kao što sfere spomenutih dvaju radova nisu uvijek strogo i formalno odvojene. Pa ipak svaki od njih čini jedno od suštinskih obilježja čovjekova života. Mogli bismo ih konfrontirati kao »svijet zanimanja«, profesionalni svijet i »čovjekov život-

ni svijet«, koji se međusobno isprepliću.

Odnos između čovjekovog svijeta profesionalnog rada i čovjekovog životnog svijeta različito se tematizira. Upravo se u tom odnosu može promatrati i odnos »rada zaposlenih« i »vlastitog rada« — dakle kao odnos **industrijskog sistema i ljudskog životnog svijeta** (Tabela br. 1). Za sada je industrijski sistem priznat kao dominantni i legalni sistem čovjekova života i rada premda on ne apsolvira čitavu tu oblast. Štaviše danas su sve glasnjiji zahtjevi i tendencija da se afirmira »vlastiti rad«.

Osnovna struktura dualne ekonomije

Tabela br. 1.

Tematiziranje odnosa između industrijskog sistema i njegove socijalne okoline^a

društvo (industrija, banke, politika, zdravstvo, znanost)	— zajednica (susjedstvo, kulturna, religiozna poznanstva)	(F. Tönnies)
ciljna racionalnost (kapitaliziranje, birokratiziranje)	— vrijednosna racionalnost, tradicionalnost	(M. Weber)
sistem (novac, tržište)	— socijalni svijet života	(J. Habermas)
ciljnoraionalno djelovanje	komunikativno djelovanje	
mega-mašine	— organsko društvo	(L. Mumford)
alfa-strukture (kapitalizam, birokracija, inteligencija)	— beta-strukture (tradicionalno društvo)	(J. Galtung)
tehnosistem (industrijski sistem)	— društvo	(J. Huber)
tehnorganska struktura	— socijalna struktura	
privredni okvir (prostor)	— socijalni okvir (prostor)	(P. Rosanvallon)
najamni rad	— socijalna aktivnost	
rad	— djelatnost	(R. Dahrendorf)
kapital	— patrimonium	(O. Giarini)

Huber nastoji pokazati da postoji bitna razlika između **dualne** privrede (Dualwirtschaft) i **dvostruke privrede** (Doppelwirtschaft). U tome polazi od principijelnog razlikovanja »rada zaposlenih« (Erwerbsarbeit) i »vlastitog rada« (Eigenarbeit). Po njegovom mišljenju postoji »negativan scenarij za dvostruku privredu i »pozitivan scenarij« za dualnu privredu. Dvostruka privreda se zasniva na shvaćanju klasnih odnosa, iskorištavanja, odnosno uloga po sistemu: ili — ili. Tako je čovjek ili zaposlen ili nezaposlen, odnosno uvijek je u određenoj ulozi: aktivnoj ili pasivnoj — on je gospodar ili sluga, gazda u kući ili domaćica, časní građanin ili kriminalac itd. Dvostruka privreda je bazirana dakle na sistemu strogo **odvojenih sektora** kod kojih nije moguće prelaženje iz jednog u drugog, odnosno istovremeno obavljanje funkcija u oba sistema. Jedan sektor živi na račun drugoga, pa je Huber naziva »ekonomija apartheida« nasuprot dualnoj ekonomiji, odnosno »alternativnoj utopiji«. U rješavanju problema nezaposlenosti, na primjer, dvostruka privreda mehanički skraćuje radno vrijeme, penzionira ljude prije vremena. Za nju je karakteristična autoritarna ličnost, postojanje hijerarhijskih organiziranih zajednica, koje mogu nezavisno jedna od druge i jedna pored druge egzistirati. Ekonomizam je dominantna karakteristika po kojoj nema tolerancije industrijskog sistema kojega karakterizira dvostruka privreda i rad zaposlenih. Nasuprot tom »društvu jednosmjerne ulice« Huber ističe pojam dualne, odnosno »bolje balansirane dualne privrede« u kojoj je moguće »povezivanje dva-puta«. Pozitivan scenarij dualne privrede znači mogućnost da čovjek istovremeno obavlja više uloga, odnosno da fleksibilno re-

gulira radno vrijeme i indirektno kombinira raspored vremena u stalnom zaposlenju i vlastitom radu. Za dualnu privredu karakteristično je partnerstvo, tolerancija solidarnost, ekologizam (naspram ekonomizmu dvostruke privrede).

U terminološkom određivanju ovoga područja, kao uostalom i kod nekih drugih novih oblasti, pojavljuju se isti termini s različitim značenjima, kao i obrnuto — različiti nazivi za iste stvari. Mogu se zapravo uočiti »**pozitivne**« i »**negativne**« varijante »dualiziranja«. Tako se na primjer upotrebljava termin »dvostruka privreda« nasuprot »bolje balansiranoj dualnoj privredi« (Huber J. 1980),³ »restaurativni« nasuprot »progresivnom scenariju« (J. Huber 1980),⁴ »reakcionarno« nasuprot »naprednom razvijanju« (A. Gorz),⁵ »sektoralni dualizam« nasuprot »temporalnom dualizmu« (ili »économie duale« nasuprot »économie double« (G. Aznar 1981),⁶ »dualni scenario« nasuprot »pluralnom scenariju« (P. Rosanvallon 1980.),⁷ »regresivna varijanta« nasuprot »progresivnoj varijanti« (J. Berger 1982),⁸ »represivni rascjep« nasuprot »komplementarnom povezivanju« (R. Heize, Th. Olk 1982),⁹ »prirodno dualiziranje« nasuprot »dualno-privrednom programu« (C. Offe 1983),¹⁰ »hiperekspanzionistička (HE-Future) nasuprot »zdravoj, humanoj, ekološkoj« (SHE-Future) (Robertson 1979).¹¹

U analizi suvremenog društva sociolozi često upotrebljavaju pojmove kojima nastoje karakterizirati suštinu procesa, stanja i odnosa u društvu. Tako se recimo dosta upotrebljavaju pojmovi »postindustrijsko društvo«, ili »socijalizam kao svjetski proces«. Antropolozi pak ukazuju na odnose u »malim« i plemenskim zajednicama itd. Dakle danas različita društva egzistiraju i imaju međusobno niz zajed-

ničkih karakteristika, ali i bitno različitih. To ukazuje na činjenicu da se svijet i odnosi u društvu(ima) mogu različitim pojmovima analizirati. Slično se može primijeniti i na problem dualne ekonomije (privrede).

Formalni i neformalni sektor.

Katkada se (Tabela br. 2) dualna privreda poima kao odnos **formalnog** i **neformalnog** sektora rada. Kod formalnog se radi o onom radu koji je važan za tržište, plan, državu, zaposlenost, sferu novca, profesije, a kod neformalnog o onoj djelatnosti i onim odnosima koji se nalaze na »periferiji« formalnog sektora, odnosno on obuhvaća sve ostalo. Huber smatra da se u razlikovanju formalnog i neformalnog sektora ne radi o sveobuhvatnosti područja rada (raditi) već samo o onom dijelu koji se nalazi unutar domene »rada zaposlenih« (Erwerbsarbeit). Neformalni

sektor je po njegovom mišljenju samo »druga polovica« rada zaposlenih. On bi se mogao bolje označiti kao »djelatnost« (Tätigkeit). Naime, neformalni sektor ne znači da uopće ne postoji nikakva forma. On znači samo to da je činjenica značajnija od forme, sadržaj od etikete. Neformalni sektor je katkada manje neformalan nego što se čini, jer njega na primjer, reguliraju također određena pravila tradicije, religije, običaja (kod susjedske pomoći na primjer i sl.).

Za **neformalni sektor** se upotrebljavaju različiti termini kao na primjer: »neformalni sektor« (informal sector, secteur informel), »ekonomija u sjeni« (Schattenwirtschaft, shadow /hidden, invisible/ economy, secteur ombre), »podzemna ekonomija« (Untergrundwirtschaft, illegal sector, secteur illégal), »alternativna

Tabela br. 2.

Različite oznake za formalni i neformalni sektor

Formalni sektor:			Neformalni sektor:		
tržište	— država		autonomni sektor	(prema E. Matzner 1979.)	
(proizvodnja homo fabera)	— država (djelovanje zoon politikona)		sektor domaćinstva (rad životinja)	(prema F. Hegner 1982)	
privatna ekonomija	javni sektor, podržavljena i komunalna poduzeća		udruživanje, zadruge, privatna gospodarstva	(prema Gaudin J. i Shiray M. 1982.)	
primarni sektor	sekundarni sektor	tercijarni sektor	kvartarni sektor	kvintarni sektor	(prema Y. Friedman 1979; B. Dyson 1979.)
(poljoprivreda, sirovine)	(industrija, prerada)	(uslužne djelatnosti)	(susjedstvo, inicijative, udruživanje)	(sektor domaćinstava)	(J. Foulrastié i Colin Clark)

ekonomija«, »suprotna ekonomija« (Gegenökonomie, counter-economy), »paralelna ekonomija« (Parallelökonomie, parallel economy, économie parallèle) i »sekundarna ekonomija« (Sekundärökonomie, secondary economy, économie seconde), »neoficijalna privreda« (inoffizielle Wirtschaft, non-registered economy, secteur non-officiel), »rad na crno« (Schwarzarbeit, black labor, travail noir), »vlastiti rad« (Eigenarbeit, autonomus sector, secteur non-marchand), »sektor samopomoći« / susjedstva pomoć (Selbsthilfe-Sektor, / Nachbarschaftshilfe, voluntary sector, économie sociale / community sector/), »rad u sjeni« (Schattenarbeit, shadow work, travail fantôme)¹², itd.

U analizi jednog te istog društva ili pak različitih društava moguće je

primijetiti različite »dualizme«, odnosno dimenzije dualne strukture. Navest ćemo neke koji se najčešće spominju u literaturi. (Tabela br. 3). **Dualna kolonijalna privreda.** Termin »kolonijalna« upotrebljavao se radi razlikovanja kapitalističke privrede u kolonijama u odnosu na život i privredu porobljenih. Obje privrede paralelno postoje, kao što je K. Marx¹³ upozoravao da u nekoj epohi mogu postojati različiti načini proizvodnje jedan pored drugoga. Tek kada se jedan razvije do određene granice, drugi propada. Danas možemo vidjeti u različitim četvrtima velikih gradova da u izvjesnom smislu postoji »autonomno« snabdijevanje tih malih zajednica. One postoje kao »ko-kapitalistički« način privrede. Kapitalizam tako za svoju nor-

Tabela br. 3

Dimenzije dualne strukture privrede

1. Kolonijalna ekonomija:	novčana privreda (tržište)	samopostojeća privreda
2. paralelna/sekundarna ekonomija:	zvanična (planska-) privreda	nezvanična privatna sitna proizvodnja
3. rascijepljeno tržište rada:	»dobar posao« (osnovno područje)	»loš posao« (marginalno područje)
4. rascijepljena industrijska nacija:	svjetskotržišni-eksponirani sektor kompetitivnog načina života	svjetskotržišni zaštićeni sektori i »konvivalni« način života
5. rad »na crno«:	legalni, registrirani	fiskalno neobuhvaćena djelatnost zanimanja
6. podzemlje:	legitimna novčana zarada	nelegitimna, kriminalna novčana zarada
7. alternativni projekti:	»stari« modeli poslodavaca	»novi« modeli poslodavaca
8. sitna proizvodnja:	rad u velikim poslovima i velikoj upravi	plaćeni rad u malim poslovima i lokalnoj zajednici
9. tercijarizacija:	profesionalna pomoć	laička samopomoć
10. pomoć za samopomoć:	javna pomoć	privatna samopomoć
11. susjedski, počasni angažman:	plaćene usluge drugih	vlastite neplaćene usluge
12. kućni rad, rad za sebe:	profesionalni plaćeni rad	privatni kućni rad

malnu i nesmetanu egzistenciju treba »nekapitalističko« susjedstvo. Industrijski gradovi u svojim njedrima ili pored sebe na rubu industrijske civilizacije, »toleriraju« »predindustrijski način života«. U teorijskom smislu pojam se može naći npr. kod F. Tönnies-a u razlikovanju zajednice (Gemeinschaft) i društva (Gesellschaft) gdje društvo živi na račun zajednice. Kod M. Webera ciljnoracionalna vlast kapitala i birokracije razara i potiskuje tradicionalnu vlast i vrijednosnu racionalnost. Od Webera se kasnije razvijaju shvaćanja L. Kohr-a, K. Polanyi-a do L. F. Schumacher-a i I. Illicha, a s druge strane do Habermasova razlikovanja »sistema« u kojemu su novac i moć sredstva ciljnoracionalnog djelovanja od »životnog svijeta« uopće u kojemu se treba razviti sporazumno-orijentirano komunikativno djelovanje.¹⁴

Sekundarna ili paralelna ekonomija. Ovaj se dualizam može vrlo dobro uočiti u zemljama realnog socijalizma, ali i kod nas. U zemljama realnog socijalizma pored centralno-plan-ski organizirane privrede, dakle oficijelnog sektora privrede, postoji i neoficijelni privredni sistem. To su proizvodnja kolhoznika na malim okućnicama. No to nije proizvodnja samo za vlastite potrebe, već i za lokalno tržište, što znači da ova privreda djeluje dijelom legalno dijelom ilegalno (u smislu oficijelne privrede)¹⁵. Kod nas je poslije rata čitav privatni sektor koncipiran, a i još danas, kao komplementarni sektor društvenoj privredi, što znači da je on »priznat« kao sektor rada, ali i »nepriznat« s obzirom da je na različite načine vrijednost rada i nosilaca tog sektora obezvređivana.

Dualno ili dvostruko tržište. Prema nekim autorima (60-ih i 70-ih godina)¹⁶ nastala je teorija dvostrukog

(dualnog) tržišta rada. Smatra se naime da postoji »dobar« i »loš posao«. Dobar posao je suštinsko područje rada, siguran je, dobro plaćen dok je »loš posao« zapravo na »rubu sistema«. On je loše plaćen, nesiguran, a u njemu su »drugorazredni ljudi«. Segmentarizacija rada se tako izražava kao marginalizacija jednog dijela stanovništva preko manje značajnih poslova, ili pak iskorištavanja (zapošljavanje nezavršenih studenata, starijih osoba koji se kao i žene manje plaćaju).

Eksponirani i štićeni sektori na svjetskom tržištu. Prema nekim autorima može se razlikovati »sigurna« od »nesigurne« radne djelatnosti. Tako se razlikuje »sektor na fronti« i »sektor u zaleđini«¹⁷. Neke grane privrede nalaze se u tehnološkoj špici i time u svjetskoj konkurenciji (kemija, metal, autoindustrija, elektronika i sl.) dok se neke druge djelatnosti (poljoprivreda, obrt, sitna trgovina, banke, javne službe i sl.) nalaze u zaleđini, gdje je »mirno«, tj. gdje nema konkurencije. Na osnovu toga se, po mišljenju autora, formiraju dva društva. Društvo u zaleđini živi mirno i na račun »sektora na fronti«. Pripadnici društva »sektora na fronti« pripadaju bržem toku, žive svjetsko-takmičarskim načinom života (kompetitivnim) za razliku od pripadnika sporijeg ganga koji su primarno orijentirani na zajednički način života (konvivalni), što kod Illicha znači zapravo djelomično otuđeni ciljevi.

Rad na crno. Rad na crno se može smatrati jednim od područja neformalnog sektora (pored:kućnog rada i susjedske pomoći). Rad na crno je razvijen tamo gdje se nastoji izbjeći fiskalna sankcija. Time je taj rad zapravo ilegalan. Prema podacima u nekim zemljama OECD-a značajan postotak stanovništva »radi na crno«.

(Tako na primjer u Francuskoj 3—5%, Z. Njemačkoj 8—12%, Italiji 10—35%, Švedskoj 13—14% itd.)

Podzemna privreda i kriminal. Ovdje je riječ o dualizmu časnog i nečasnog. (Na primjer zapošljavanje i iskorištavanje stranaca). Međutim razlike se mogu vidjeti, ne samo u moralnoj sferi, već i u domeni pravne (normativne) prirode. Na primjer, često se može u novinama pročitati o lažnim uvozno-izvoznim poslovima pri čemu roba nije prešla niti jednu granicu; ili pojava kriminala (krađe) u potrebom kompjutora; mijenjanje deviza radi zarade na kursnim razlikama; prodaja deviza među poduzetima po »međusobno dogovorenim« cijenama; nobl-prostitucija udatih i neudatih žena ili muškaraca, i sl. »Crna kronika« dnevnih listova dobra je ilustracija.

Protu-ekonomija i alternativni projekti. Moguće je kod dualizma uočiti razliku između »starih« i »novih« poslodavaca. Pojmovi se odnose na vrijednosni smisao. Novi poslodavci ne žele konkurentske odnose, već proizvodnju prema potrebama, tako koncipiranu da bude socijalno podnošljiva (zapošljavanje) ali i ekološki podnošljiva. Poduzeća bi trebala samostalno predlagati nove projekte na bazi samouprave. Oblast alternativnih projekata i protu-ekonomije nije samo ekonomska domena, već mnogo šire oblasti: socijalno polje, kultura, obrazovanje, medicina... Prema mišljenjima nekih autora alternativni su projekti usmjereni više na lično zadovoljstvo a manje na to da budu stvarna činjenica u alternativnoj privredi.

Novi poslodavci, veliki i mali poslovi. Dualizam se ovdje shvaća kao razlikovanje velikog i malog biznisa, odnosno velikih centralističkih organizacija i malih demokratskih. Tako

permanentno nastaju nove organizacije. U SAD 80% novih radnih mjesta nije starije od 5 godina. Kod malih firmi u Engleskoj povećava se broj zaposlenih do 20% a kod velikih 10—20% radnih mjesta se gasi.

Pomoć za samopomoć i paradržavno usmjerenje. Dualizam se ovdje vidi u konfrontaciji javne pomoći, snabdijevanja tj. profesionalne pomoći i privatne samopomoći, odnosno laičke pomoći. Alternativni projekti su usmjereni na rad s ljudima. Postoje inicijative znanstvenika da se stvori »mreža« punktova s različitim sadržajima u kojima svatko može participirati — pomagati »susjedu«. Time se u stvari pokušava stvoriti »mreža socijalnih kontakata« u manjoj zajednici ili nekom gradskom kvartu. (Na primjer pomoć oko krećanja stana, instrukcije iz nekih školskih predmeta i sl.) Samopomoć ne znači da takve grupe rade neprofesionalno tj. nekvalitetno i nestručno, već rade za svoje zadovoljstvo. Time se stvara mreža »paradržavnih institucija« samopomoći.

Susjedska pomoć, časno angažiranje, dobrovoljna socijalna služba. Dualizam se ovdje sastoji u plaćenim uslugama »sa strane« ili neplaćenim vlastitim uslugama u zajednici (gradnja kuće, čuvanje djece susjedu, zajednički angažman roditelja i djece i sl.) U tome naša zemlja ima posebnu tradiciju.

Napravi sam. Svjedoci smo različitih brošura koje »propagiraju« da svatko sam popravi sitne kvarove u kući, montira stelažu, napravi luster, policu za knjige i sl. To je za svakog snalažljivog značajan dio ušteđevine kućnog budžeta. Rad je ovdje usmjeren, ne na zajednicu kao kod prethodnog, već na vlastito domaćinstvo, uz neplaćen rad i samozadovoljstvo.

Za takav hoby-rad potreban je ipak materijal i alat te je takva proizvodnja vrlo često i »aktivni konzum«, zavisna proizvodnja od materijala i oficijelnog sektora proizvodnje. Nazivaju je katkada i »ko-proizvodnja«.

Kućni rad. Pojam »kućni rad« treba razlikovati od pojma »rad kod kuće«. Nekada se taj pojam nije razlikovao. »Rad kod kuće« je nastao u posljednje vrijeme a predstavlja profesionalno obavljanje posla za novac, kao i u radnoj organizaciji, uredu i sl., s tom razlikom što takav radnik, zahvaljujući modernoj tehnologiji i organizaciji rada, obavlja svoj rad na drugom mjestu — u svom vlastitom stanu. Na primjer knjiženje podataka i sl., što omogućavaju kompjuteri, omogućava domaćicama vlastito raspolaganje i organiziranje radnog vremena za plaćeni posao, za »kućni rad« ili slobodno vrijeme. Međutim, pod pojmom kućni rad podrazumijeva se uglavnom rad domaćice. Taj rad je neplaćen, vrlo često i od strane samih ukućana nepriznat (ili dovoljno nepriznat). Domaćica zapravo vodi brigu o »kondiciji« radne snage za rad u formalnom sektoru proizvodnje, snosi najveći dio tereta u reprodukciji radne snage, odgoja i sl. Gotovo sav nedostatak socijalnih (socijalno-pedagoških) ustanova kao što su vrtići i jaslice osjećaju žene na svojim leđima.

Različiti dualizmi se mogu sintetizirati u četiri osnovna načina dualiziranja:¹⁸ 1. »novčana privreda« — »samostojeća privreda«, 2. »rad zaposlenih« — »vlastiti rad«, 3. »formalni rad« — »neformalni rad« i 4. »centralno-stabilan rad« — »periferno-neprijatan (nestabilan) rad«. Budući da je granica između industrijskog sistema i njegove socijalne i prirodne okoline upravo granica između obla-

sti »rada zaposlenih« i »vlastitog rada«, to Huber pledira za to da se s dualnom privredom označi upravo ta granica. Spoznajni interes dualne privrede i jeste pojašnjavanje ovih sfera i njihovo uzajamno spajanje u životnu cjelinu.

Dualističke koncepcije imaju i svoje kritičare. Spomenimo dvije značajnije orijentacije: **feministička** i **»lijeva«** kritika. Feministička kritika¹⁹ dualne privrede akcentira dvije bitne stvari. Prvo postoji zamjerka da je vlastiti rad (Eigenarbeit) uglavnom nespecifično obrađen. U stvarnosti je vlastiti rad sveden na kućni rad (Hausarbeit) a kućni rad je uglavnom rezerviran za žene. S druge strane, zamjeraju feministkinje, radi se već o poznatim starim tezama u novim izdanjima. Problem je u tome da se time na određeni način manipulira ženama, jer u periodima kada nedostaje radne snage tada se »poseže« za ženama, a kada nastaju periodi viška radne snage, pojavljuju se teze da ženu treba »vratiti« kući. Žena je na taj način žrtva masovne manipulacije u politici zapošljavanja.

S druge pak strane postoji i »lijeva« kritika²⁰ dualističkog shvaćanja privrede, gdje se također mogu vidjeti dva aspekta. Lijeva kritika zamjera dualistima da sreću i spas čovjeka vide u vlastitom radu i »tabuizira promjene u svijetu zaposlenih, u poduzećima, tržištu i državi«. S druge strane dualizam je samo dobar izgovor a stvarni cilj je potiskivanje radne snage iz formalnog u neformalni sektor privređivanja.

Zajedničko obilježje objema kritikama jeste ukazivanje na to da dualisti postuliraju dva potpuno odvojena međusobno nezavisna sektora: formalni, kojeg prikazuju u ne-

gativnom svjetlu i neformalni, kojeg prikazuju u pozitivnom svjetlu (kao zadovoljstvo, sreća i sl.). U stvari, jasno je da i vlastiti rad može ovisiti o različitim centrima moći, da može i u njemu biti frustracija i nezadovoljstva, baš kao što u formalnom sektoru može čovjek naći i ličnog zadovoljstva i radosti.

Naime kao što vlastiti rad nije automatski samoodređenje i isključivo zadovoljstvo, tako ni svijet zaposlenosti nije isključivo izvanjski određen. U stvari, prema tome a) kako se rad doživljava (veselje ili opterećenje) i b) kako je rad određen (samoodređenje ili izvanjsko određenje), mogu se naći različiti teorijski odgovori kod pojedinih autora, kako to pokazuje slijedeća tabela.²¹

Danas među ekonomistima postoje zahtjevi za mješovitom privredom, osobito zato što su brojni problemi (kao nezaposlenost) prisutni u kapitalističkom svijetu rada. Stoga se zahtijeva demokratiziranje privrede, samoupravljanje i sl. Naime kapitalizam, da bi ostao u svjetskim relacijama konkurentan, mora organizirati privredu prema najrentabilnijoj tehnologiji. S druge strane potrebno je postojanje i »komplementarne« privrede (koja može apsorbirati na primjer viškove radne snage). Dualisti smatraju da je ovdje riječ o mogućim »balansima unutar sistema«, koji ne pogađaju dualističke koncepcije. Dualističke se koncepcije odnose na »bolje balansiranje između industrijskog sistema i njegovog okolnog svijeta (okoline)«.²²

Tabela br. 4.

Kritički i normativni dualizmi rada

carstvo nužnosti	carstvo slobode	(kod K. Marxa i F. Engelsa, između 1863. i 1873.)
rad (arbeiten, travailler, labour)	tvorevina (werken, ouvrier, work)	(Hannah Arendt 1981 (1956))
rad (Arbeit)	djelatnost (Tätigkeit)	(R. Dahrendorf 1975.)
industrijski alati rada	konvivalni alati rada	(Illich Ivan, od 1973.)
heteronomna djelatnost	autonomna djelatnost	
heteronomna sfera	autonomna sfera	(A. Gorz 1980)
integrirani način proizvodnje	autonomni način proizvodnje	(Ingmar Granstedt 1980)
zavisni rad (travail lié, abhängige Arbeit)	nezavisni rad (travail libre, unabhängige Arbeit)	(Adret 1977)
rad kao teret (working)	rad kao radost (fullering)	(Jim Haynes 1978.)
rad bez unutrašnjeg učešća (travail non-impliqué); rad rado zaboravljen	rad s unutrašnjim oduševljenjem (travail impliqué); rad rado činjen	(Aznar Guy 1978/80.)
potreban rad (Bedarfsarbeit)	rad za potrebe (Bedürfnisarbeit)	(A. Gorz 1980)
rad kao obaveza	dobrovoljni rad	

Zato dualizam i mješovita privreda pripadaju jedno drugome i ne suprotstavljaju se međusobno. Kapital dakle ostaje dominantan pokretač društvenog razvitka u kojemu je »rad proizvođača postao rad konsumenata«. U terminologiji dualista rekli bismo da je formalni sektor postao dio neformalnog sektora. U stvari samoposluživanja su (preko kompjutora u bankama, trgovinama, vozne karte i sl.) racionalna za potrošača ali i za poslodavca; dio slobodnog vremena, vlastitog rada se prenosi u sferu dokinutih radnih mjesta. Domaćinstva su tako postala dio industrijskog sistema (formalnog sektora), s tom razlikom što je »proizvodnja« domaćinstava uglavnom usmjerena na vlastitu potrošnju.

Tako kolonizacija čovjekovog životnog prostora vodi u industrijskom sistemu u »plesu« proizvodnje i konzuma daljnjoj spirali i to **ekstenzivnim** rastom — formiranjem proizvodnje u kojoj vlastiti neplaćeni rad zamjenjuje plaćeni — i **intenzivnim rastom** tj. komprimiranjem proizvodnih i radnih procesa.

Naime očito aktualiziranje tematike dualne ekonomije nije slučajno 80-ih godina afirmirano. Čini se da na mikro razini ima mjesta tvrdnji da dualisti nastoje uputiti čovjeka ka radu u kojemu on sam stvara uz istovremeno zadovoljstvo koje u tome nalazi. Međutim isto tako se može primijetiti da industrijski sistem i kapitalizam kao društveni odnosi »trebaju« svoj socijalni i životni antipod radi vlastite egzistencije. Sigurno nije slučajno da se u razvijenim kapitalističkim zemljama sve više javlja teza i tendencija da jedino one budu zemlje izvoznice u nerazvijene zemlje. To praktički znači njihovo održavanje na račun jednog »drugog«, nerazvijenog svijeta.

Iscrpljivanjem tih mogućnosti industrijsko će društvo, ukoliko takvo ostane, sve više posezati za rezervama »unutrašnjeg čovjekovog socijalnog i životnog svijeta«. Marxov je ideal bio stvaranje proizvođačke zajednice u kojoj će se smanjivati i kidati »otuđeni rad«, »najamni rad«, »potrebno radno vrijeme« a povećavati kreativno čovjekovo djelovanje u vremenu koje ne podliježe zakonitostima kapitalističke proizvodnje i industrijskog sistema. Dilema koju diskusije o dualnoj ekonomiji otvaraju jeste do koje granice »može« industrijski sistem posezati u sferu »vlastitog rada« s ciljem da bi pomogao sebi u krizi i gdje leži granica te racionalnosti čije prelaženje otvoreno kolonizira ionako već skroman čovjekov svijet u kojemu se on istinski osjeća kao Čovjek. Stoga smatramo opravdanim upozorenja da se radi primarno o ekonomskim alokacijama radne snage iz nužde a manje o humanističkim ciljevima društva, o pretvaranju slobodnog u radno vrijeme i kao osnovu »industrije slobodnog vremena«. Bez obzira na naše opaske, autori i zagovornici dualne privrede smatraju da je ona **alternativa** postojećim problemima (osobito zapošljavanja) i krizi kapitalističke privrede.

Bez obzira na »lijevu« kritiku dualne ekonomije, valja reći da je građansko društvo podvojilo čovjeka na javnu i privatnu osobu, podvajanjem društva na javnu i privatnu sferu. Marxov ideal nije bilo ekonomističko spajanje tih dvaju sfera, kako se to može primijetiti u dualnoj ekonomiji, već ideal grčkog polisa — ljudska proizvođačka zajednica. Kriza kapitalizma motivira teoretičare na ekonomske poteze u smislu afirmacije »zapostavljene« sfere čovjekovog života, ali radi ekonomskih

ciljeva društva. U dualnoj ekonomiji je vidljiv pokušaj i nadilaženja tih razlika. Međutim, dok je kapital dominantan pokretač »priznatih« čovjekovih društvenih inicijativa, rješenja ostaju isključivo u okvirima industrijskog sistema. Međutim upravo se tu i razilazi mogući pristup s građanskim shvaćanjima o dualnoj ekonomiji. Dualisti uglavnom polaze od toga da je industrijski sistem osnova od koje valja polaziti. Dualizam je stoga mišljenje o racionalizaciji unutar samog sistema, jer izvan njega nema razumne alternative. Svaka kritika njegovih kapitalističkih odnosa »neprijateljski« je dočekana, jer ukazuje na problem najamnog rada ili prevazilaženje kapitalističkih odnosa.

Marxova je pozicija dijametralno suprotna rješenjima koja nudi kapitalističko društvo. Prevladavanje otu-

đenoga rada kod njega se koncipira kao bitan aspekt čovjekovog razotudjenja i to njegovim dokidanjem a ne »kolonizacijom« ličnog života i sfere ličnog rada, niti industrijaliziranjem tako nastalog povećanog slobodnog vremena. Slobodno vrijeme je pak slobodno od potrebnog rada, ono nije prazno, letargično, već namijenjeno čovjekovoj djelatnosti po mjeri njegovih »potreba« koje proizlaze iz njegovog generičnog i individualnog bića.

Suvremena shvaćanja dualne (paralelne...) ekonomije vezana su uz konkretne historijske uvjete u kojima se nalazi industrijsko društvo, što pak znači da ovaj fenomen ne zahvaća samo kapitalističke zemlje već i socijalističke — po tome što su industrijske i po tome što u sebi nose neke sistemske specifičnosti ekonomiziranja i društvenih odnosa.

BILJEŠKE

1. U terminološkom smislu dualna ekonomija je nastala na anglosaksonskom području (**plural economy**, odnosno **dual economy**) u vrijeme 20—30-ih godina. Tada je pojam označavao »kolonijalnu ekonomiju« i zadržao se do osamdesetih godina kada se prenosi i na unutrašnje ekonomsko značenje u industrijskim zemljama, a James Robertson (1977.); u osvrtu na djelo Petera Cadogana "Direct Democracy", stavlja ga u opticaj. Pojam se proširivao i kroz debatu o »granicama rasta«. Otprilike istovremeno (mart 1978.), arhitekt Graham Shankland (koji se inače bavio problemima velikih i malih organizacija, njihovim odnosima i lokalnom inicijativom) organizira seminar u Londonu o »dualnoj ekonomiji«. Na tom seminaru Jay Gershuny smatra (u kontekstu teorije post-industrijskog društva) da dualna ekonomija treba biti **self-service economy** a ne **service economy**. André Gorz je (kao novinar) upoznao karakteristike takve ekonomije, o čemu je kasnije govorio kao o **société duale**. Ilić I. govori o »ekonomiji u sjeni«, »tamnoj ekonomiji«.
2. Joseph Huber, *Die zwei Gesichter der Arbeit*, S. Fischer Verlag, Frankfurt/Main 1984., str. 35.
Naredne tabele su citirane po istom izvoru. Vidi priloženu **dotatnu literaturu** za razumijevanje tabela.
— Adret (Autorengruppe), *Travailler deux heures par jour*, Paris 1977.
— Arendt Hannah, *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, München (najprije Stuttgart) 1981 (1956.)
— Aznar Guy, *Non aux loisirs, non à la retraite*, Paris 1978.
— Aznar Guy, *Tous à mi-temps! ou le scénario bleu*, Paris 1980.

- Clark Colin, **The conditions of economic progress**, London 1957 (1940).
- Dahrendorf Ralf, **Die neue Freiheit**, Frankfurt (najprije München) 1980 (1975).
- Dahrendorf Ralf, Im Entschwinden der Arbeitsgesellschaft, in: **Merkur**, 34. Jg., Heft 8, 1980.
- Dahrendorf Ralf, Die Arbeitsgesellschaft ist am Ende, in: **Die Zeit**, Nr. 48. u 49., 26. 11. i 3. 12. 1982.
- Dyson William, Für eine andere Arbeits- und Einkommensorientierung, in: **J. Huber** (Hg), **anders arbeit — anders wirtschaften. Dualwirtschaft nicht jede Arbeit muß ein Job sein**, Frankfurt/Main 1979.
- Fourastié Jean, **Die große Hoffnung des 20. Jahrhunderts**, (najprije Paris) 1954 (1949).
- Friedman Yona, Der vierte Sektor. Eine praktische Utopie, in: **J. Huber** (Hg), 1979.
- Gaudin Jocelyne, Schiray Michel, Les dessous de l'économie cachée, in: **Autogestions**, no. 8/9, 1982.
- Gaudin Jocelyne, Schiray Michel, L'économie cachée — taxinomie, **hekt. Papier**, Maison des Sciences de l'Homme, Paris 1982.
- Galtung Johan, Self-Reliance, in: **J. Huber** (Hg), 1979.
- Giarini Orio, **Dialogue on Wealth and Welfare**, Pergamon Press, 1980.
- Gorz André, **Adieux au prolétariat. Au-delà du socialisme**, Paris, 1980.
- Gorz André, Das Ende der Politik der Vollbeschäftigung. Leben, ohne zu arbeiten? Ergebnisse einer Umfrage, in: **Technologie und Politik**, Heft 15, Februar 1980.
- Granstedt Ingmar, **L'impasse industrielle**, Paris, 1980.
- Haynes Jim, **Workers of the World, unite and stop working! A reply to marxism**, Paris, 1978.
- Habermas Jürgen, **Technik und Wissenschaft als Ideologie**, Frankfurt, 1968.
- Hegner Friedhart, Abkehr von der Einbahnstraßen-Gesellschaft. Aufbruch in die Zweibahnstraßen-Gesellschaft, in: **Sociologica Internationalis**, 19 (1981), Heft 1/2, November 1982.
- Illich Ivan, Das Recht auf schöpferische Eigenarbeit, in: **J. Huber** (Hg), 1979.
- Matzner Egon, Zur Entwicklung des autonomen Sektors, Wissenschaftszentrum Berlin, **IIM/dp** 79—89, 1979.
- Rosanvallon Pierre, **Le capitalisme utopique**, Paris, 1979.
- Mumford Lewis, **Mythos der Maschine**. Frankfurt/Main 1977 (1964/66).
- 3. J. Huber, Ökologische Wirtschaft. Umweltgerecht und sozialökologisch wirtschaften, in: Öko-Institut (Hg), **Der Fischer Öko-Almanach**, Frankfurt/Main, 1980.
- 4. J. Huber, Social Ecology and Dual Economy, in: **IFDA-Dossier**, No. 18. July/August, Nyon; Ecologie sociale et économie duale in: **Problèmes politiques et sociaux**, no. 400, 24. octobre 1980.
- 5. A. Gorz, Aktion keine Klasse. Interview, in: **Die Tageszeitung**, 16. Dezember, S. 4. u. 9, 1980.
- 6. Guy Aznar, **Tous à mi -temps! ou le scénario bleu**, Paris, 1981.
- 7. Pierre Rosanvallon, Le développement de l'économie souterraine et l'avenir des sociétés industrielles, in: **Le débat**, no. 2, Juin 1980.
- 8. Johannes Berger (suradnja s Voigt, Lore), Zur Zukunft der Dualwirtschaft, in: F. Benseler, R. Heinze und Klönne A. (Hg), **Zukunft der Arbeit**, Hamburg 1982.
- 9. Heinze Rolf, Olk Thomas, Selbsthilfe, Eigenarbeit, Schattenwirtschaft, in: F. Benseler, **isto**.
- 10. Claus Offe, Die Zukunft des Arbeitsmarktes, in: **Merkur**, Heft 5, 37. Jg., Juli 1983.
- 11. James Robertson, Zusammenbruch oder Durchbruch. Politik und Wirtschaft der nach-industriellen Revolution, in: J. Huber (Hg), **Anders arbeiten — anders**

- wirtschaften. **Dualwirtschaft: nicht jede Arbeit muß en Job sein**, Frankfurt/Main 1979.
12. J. Huber, **isto**, str. 38.
  13. K. Marx, Predgovor za »Prilog kritici političke ekonomije«, u: Marx—Engels, **Izabrana djela**, Kultura 1949, str. 319.
  14. Jürgen Habermas, **Theorie des kommunikativen Handelns**, 2 Bde., Frankfurt/Main, 1981., str. 57.
  15. Proizvodnja kolhoznika je vrlo značajna za proizvodnju hrane za lokalno stanovništvo. Huber navodi da se na 4% površina u SSSR dobiva oko 61% proizvodnje krumpira, 1/3 voća i povrća, jaja, mesa i mlijeka. Slično je i kod nas značajno zastupljena sitna proizvodnja. (O »ekonomiji u sjeni« vidi W. Tachenberg, **Gegenwartsgesellschaften: UdSSR**, Stuttgart 1983.)
  16. Vidi na primjer: Massimo Paci, **Mercato del lavoro e classi sociali in Italia**, Bologna 1973; C. Offe, K. Hinrichs, Sozialökonomie des Arbeitsmarktes und die Lage "benachteiligter" Gruppen von Arbeitnehmern, in: C. Offe (Hg), **Opfer des Arbeitsmarktes**, Neuwied 1977; Werner Sengenberger (Hg), **Die gespaltene Arbeitsmarkt**, Frankfurt/Main 1978.
  17. Tezu o dvostrukoj privredi razvijali su Jean Amado i Christian Stoffaes a osobito Lionel Stoleru, **La France à deux vitesses**, Paris 1962.
  19. Vidi na primjer: Claudia von Werlhof, Das Proletariat ist tot — Es lebe die Hausfrau?, in: M. Coppik, P. Kelly (Hg), **Wohin den wir?**, Berlin 1982; Ursula Westphal—Georgi, Der Sozialstaat wird umgebaut. Perspektiven für Frauen, in: **ProKla**, 12. Jg., Nr. 49, 1982.
  20. Vidi, na primjer: Joachim Bischoff, Michael Menard, Aufhebung der Entfremdung = Aufhebung der gesellschaftlichen Arbeit? Alternativen zum Okosozialismus, in: Benseler: **isto**; J. Bischoff, W. Breum, K. Bullan, M. Menard, Auswege aus der Massenarbeitslosigkeit — Dualwirtschaft als Alternative, in: Berger, Müller, Pfriem (Hg), **Kongreß Zukunft der Arbeit**, Bielefeld, 1982.
  21. J. Huber, **isto**, str. 65—66.
  22. J. Huber, **isto**, str. 63.

Ivan Cifrić
An Overview of the Terminology and Conceptions of Dual Economy

The literature which has dealt with different aspects of crisis of capitalism has been growing in the last ten years. The idea of the existence of dual economy as an alternative to the problems which caused economic war and present technological development is one of the conceptions which has developed in this period.

In this article the author points out the different meanings and terminologies which are in use in the western literature concerning "dual economy" or "parallel economy". Many authors think that "dualism" is an economic alternative especially as an solution for the unemployment problem event the feminist and radical left movement are against this solution.

Translated by
O. Caldarić